

Kooperacija u jugoslavenskom poljoprivrednom sektoru u prvoj polovini 60-ih godina XX. stoljeća

NIKOLA PERKOVIĆ

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

Zagreb, Hrvatska

nperkovic@lzmk.hr

Nakon odustajanja od stvaranja seljačkih radnih zadruga i njihovih raspuštanja te kolektivizacije seljačkih posjeda po uzoru na sovjetski model 1954. u jugoslavenskoj je poljoprivredi započela implementacija sustava kooperacije. Taj termin označava zajedničku i plansku djelatnost većega broja ljudi u istom procesu. Učinkovitom primjenom toga koncepta rada trebalo je biti obuhvaćeno cjelokupno seljaštvo i njegova proizvodna aktivnost. Operacionalizacija tih poslovnih mehanizama nadalje bi omogućavala stvaranje temelja neposrednijoj suradnji individualnih gazdinstava, poljoprivrednih zadruga, stručnih službi te trgovačke mreže i prerađivačke industrije. Njihov se odnos temeljio na načelima robno-novčane razmjene. Djelotvorna integracija spomenutih sudionika kooperacije trebala je rezultirati uspješnijom proizvodnjom, većim izvozom poljoprivrednih proizvoda na inozemna tržišta i racionalnijim iskorištavanjem radne snage. Intenzivna provedba te politike započela je na prijelazu iz 50-ih u 60-e godine, u razdoblju karakterističnom po ubrzanom prelasku radno sposobnoga stanovništva iz poljoprivredne u nepoljoprivredne djelatnosti, ponajprije radi zadovoljavanja seljakovih potreba za dodatnom financijskom dobiti. Taj je proces odražavao i težnju državnih tijela za učinkovitijom realizacijom politike industrijalizacije. U ovom se članku na temelju neobjavljenoga arhivskog materijala i relevantne historiografske literature analizira utjecaj uvođenja kooperacijskoga sustava na stanje poljoprivrednoga sektora u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih, s posebnim naglaskom na njegove dvije podgrane – ratarstvo i stočarstvo.

Ključne riječi: Federativna Narodna Republika Jugoslavija; Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija; kooperacija; poljoprivreda; ratarstvo; stočarstvo; 60-e godine XX. stoljeća

Uvodna razmatranja

Od 1954. u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNJR) prestaju postojati seljačke radne zadruge kao oblik kolektivnoga vlasništva.¹ Inicijativa za njihovo osnivanje dana je na 2. plenumu Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije, održanom od 29. do 30. siječnja 1949. Na temelju njegovih odluka donesen je 28. svibnja 1949. *Osnovni zakon o zemljoradničkim zadrugama*², koji je bio osnova ubrzanoga stvaranja seljačkih radnih zadruga i forsiranja kolektivizacije poljoprivrednoga stanovništva po uzoru na sovjetski model.³ Uspostavljanje takva oblika poljoprivrednih organizacija temeljilo se na prisili. Radi što uspješnije provedbe te politike komunističke vlasti koristile su se različitim metodama poput obvezatnoga otkupa, nepravilnoga razrezivanja poreza ili odbijanja davanja sjemena poljoprivrednicima u mjestima gdje seljaci nisu pristajali postati sastavnim dijelom seljačkih radnih zadruga. Zato je seljaštvo pružalo snažan otpor kolektivizaciji. Najdrastičniji primjer otpora bila je oružana pobuna u svibnju 1950. Iako se djelomično odvijala i u Hrvatskoj, odnosno na području Slunja, središte joj je bilo u cazinskom i velikokladuškom kotaru u Bosni i Hercegovini. Komunističke su vlasti – bez obzira na to što je pravi uzrok toga događaja bilo nezadovoljstvo lošim socijalnim stanjem i materijalnim životnim uvjetima seljaštva uzrokovanih visokim razinama obveznoga otkupa i niskim službenim cijenama za razliku od onih na slobodnom tržištu – pobunjenike optužile da su „namjeravali rušiti komunističku vlast i obnoviti monarhiju te kapitalističko društveno uređenje”.⁴ Organizatori pobune bili su partizanski prvoborci i oficiri Jugoslavenske armije, koje su najposlije komunističke vlasti okarakterizirale kao „kulačko-četničke” i „zelenokadrovske elemente”.⁵ Kraj pobune rezultirao je uhićenjem 714 osoba, od kojih je 416 osuđeno prekršajno u trajanju od dvije do tri godine, 217 na dugogodišnje izdržavanje zatvorskih kazni, a 17 ih je osuđeno na smrt.⁶

¹ MATICKA, „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije”, 370-373; PIRJEVEC, *Jugoslavija 1918-1992*, 214; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 472; RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 197.

² *Službeni list FNJR*, br. 49/49, 9. 6. 1949., 711-721.

³ MATICKA, „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije”, 365-374; MIKULIĆ, *Zadruge i socijalistički preobražaj našega sela*, 28; MILINKOVIĆ, „Selektivna bibliografija radova o obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima i zadrugarstvu”, 363; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 470; RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 193-194.

⁴ RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 203; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

⁵ RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 203; BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 312; KRŽIŠNIK-BUKIĆ, *Cazinska buna 1950*, 107; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

⁶ BEKIĆ, *Jugoslavija u hladnom ratu*, 126-129; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

Opisano postupanje komunističkih vlasti ostavilo je dubok negativan trag kod velikoga dijela seljačkoga stanovništva.⁷ Zato je ono, bez obzira na javne istupe političkih tijela Komunističke partije Jugoslavije prema kojima su seljačke radne zadruge trebale postati središnje mjesto učinkovitosti i produktivnosti, veću pozornost posvećivalo obradi onoga dijela zemljišta koji je unijelo u zadrugu nego zajedničke zemlje.⁸ Novoformirane zadruge također nisu imale učinkovito ustrojenu knjigovodstvenu evidenciju gospodarskih računa, što je uvelike ograničavalo njihovu transformaciju u „racionalno poljoprivredno dobro”.⁹

Raspad opisane politike započeo je u ožujku 1953. nakon što je Vlada FNRJ objavila *Dekret o reorganizaciji seljačkih radnih zadruga*. Te su organizacije postupno raspuštene istupanjem pojedinih seljačkih gospodarstava, a preostala imovina pripojena je općim poljoprivrednim zadrugama. Njihov je nestanak iz gospodarskoga života Jugoslavije nadalje bio reguliran *Zakonom o poljoprivrednom zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim radnim organizacijama*¹⁰ od 22. svibnja 1953. Na temelju njegovih odredbi zemljišni je maksimum ograničen na 10 ha, što je u praktičnom smislu značilo da su seljaci koji su izlazili iz zadruga mogli dobiti samo dio od ukupne količine zemlje koju su unijeli u tu organizaciju. Ostatak je bio pripojen novoformiranom zemljišnom fondu, preko kojega se zemlja dodjeljivala na trajnu uporabu poljoprivrednim organizacijama.¹¹

Nakon propasti kolektivizacije u FNRJ oblikovana je nova poljoprivredna politika, koja je, sustavom kooperacije, trebala obuhvatiti cjelokupno seljaštvo. Inicijator nove koncepcije bio je jedan od vodećih komunističkih političara, Vladimir Bakarić, koji je sitni seljački posjed smatrao „povijesno prevladanim”.¹²

Prema ustavnim odredbama iz 1953. i 1963., zemlja je bila „općedruštveno dobro”, pa je u tom smislu među zainteresiranim sudionicima trebalo pokazati veći interes za njezinu racionalniju i učinkovitiju obradu. To se, po mišljenju komunističkih vlasti, moglo postići isključivo implementacijom spomenute inicijative.¹³ Na ovome je mjestu potrebno napomenuti da se ona odnosila na neposredniju suradnju individualnih gazdinstava, poljoprivrednih zadruga, stručnih službi te trgovačke mreže i prerađivačke industrije. Taj se odnos te-

⁷ MATAGA, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj”, 29; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

⁸ MATICKA, „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije”, 371; RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 196; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

⁹ PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 471.

¹⁰ *Službeni list FNRJ*, br. 22/53, 27. 5. 1953., 205-209.

¹¹ PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 472.

¹² BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 314.

¹³ LIVADA, „Kooperacija u SR Hrvatskoj”, 45.

meljio na načelima robno-novčane razmjene¹⁴, a njegova praktična primjena trebala je rezultirati učinkovitijom proizvodnjom, kao i većim stupnjem izvoza poljoprivrednih artikala na inozemna tržišta. Ti su se mehanizmi organizacije i rada stvarali u ozračju procesa deagrarizacije, odnosno prijelaza radno sposobnoga stanovništva iz poljoprivredne u nepoljoprivredne djelatnosti, napose radi zadovoljavanja seljakovih potreba za dodatnom financijskom dobiti.¹⁵ Tim se procesom potvrđivao i opći smjer gospodarske politike u FNRJ, čiji je naglasak bio na izgradnji lake i teške industrije, a koji se intenzivno počeo primjenjivati donošenjem prvoga *Petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede FNRJ* 27. travnja 1947. U tom su razdoblju vodeći komunistički političari predvođeni Josipom Brozom Titom u javnim nastupima isticali nužnost paralelnoga razvoja tih gospodarskih sektora.¹⁶

Proces deagrarizacije u razdoblju analiziranom u ovome članku najvidljiviji je na temelju statističkih podataka koje iznosi Danica Marković u članku „Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina”. Prema tom je istraživanju stopa udjela poljoprivredne populacije u ukupnom stanovništvu 1961. bila na razini od 49,3%.¹⁷

Neposredno nakon kraja Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji je započela faza „direktnoga transfera” seljačke populacije u nepoljoprivredne gospodarske djelatnosti. Ona završava početkom 60-ih godina, a bila je karakteristična po tome što su poljoprivrednici svoje stalno zaposlenje pokušavali pronaći u gradskim tvornicama. To su, uglavnom, činili bez stručnih kvalifikacija za rad u industrijskom sektoru, koje su stjecali u razdobljima koja su slijedila uspostavi trajnoga radnog odnosa.¹⁸ Tim su prijelazima pogodovale i opće gospodarske prilike, koje su se ponajprije očitovale u velikim industrijskim stopama rasta od 1953. do 1961., kad je Jugoslavija prema tom pokazatelju bila na drugome mjestu u svijetu. Veću stopu industrijskoga rasta u tom razdoblju od Jugoslavije imao je jedino Japan.¹⁹

Nakon „direktnoga transfera” uslijedio je onaj „indirektni”, u okviru kojega su poljoprivrednici odlazili raditi u druge gospodarske sektore za koje su imali potrebne stručne kvalifikacije. Ta su kretanja uglavnom bila potaknuta brzom industrijalizacijom i urbanizacijom, boljim perspektivama za socijalni napredak mladih te mogućnošću bijega od siromaštva. Dodatni je poticaj

¹⁴ DEFILIPPIS, „Tendencije razvoja seoskih gospodarstava Jugoslavije”, 62; STARC, „Kooperacija društvene privrede s individualnim poljoprivrednim proizvođačima”, 61-62.

¹⁵ LEINERT, „Posljedice deagrarizacije u SFRJ”, 289; PEJANOVIĆ, „Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji”, 155; PULJIZ, „Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu”, 367.

¹⁶ ČALIĆ, *Izgradnja industrije u FNRJ*, 54; ČOBELJIĆ, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije*, 107; PERKOVIĆ, „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru”, 475.

¹⁷ Jugoslavija je 1961. imala ukupno 18.549.000 stanovnika. Vidi više u: MARKOVIĆ, „Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina”, 44.

¹⁸ PULJIZ, „Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu”, 375-376.

¹⁹ BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 383-387.

toj fazi deagrarizacije bilo i uvođenje obveznoga osmogodišnjeg školovanja u Jugoslaviji 1958. godine.²⁰ To je kao posljedicu imalo da mlado seljačko stanovništvo nije ni „ulazilo” u poljoprivredno zanimanje, nego se u najranijoj fazi odrastanja počelo privikavati na gradski način života, što je najposlije rezultiralo njihovom većom stručnošću za industrijski način proizvodnje.²¹ To je razdoblje bilo karakteristično po liberalnijoj partijskoj politici u pogledu slobodnijega odlaska stanovništva na rad u inozemstvo. Primjerice, Izvršni komitet Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske na sjednici 26. travnja 1963. konstatirao je da je od 1960. do 1963. preko 20.000 jugoslavenskih radnika otišlo u potrazi za zaposlenjem u zapadnoeuropske zemlje te da je u posljednjoj godini u Hrvatskoj u istome cilju predano ukupno 28.120 novih zahtjeva.²² Polovica tih naloga otpadala je na poljoprivrednu populaciju.²³

Cilj ovoga članka jest prikazati kakav je bio utjecaj uvođenja kooperacijskoga sustava na stanje poljoprivrednoga sektora u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih godina. Relevantnost ovoga istraživanja ponajprije se očituje u činjenici da je u tom razdoblju od ukupnoga broja stanovništva, kako je naglašeno, gotovo polovica otpadala na poljoprivrednike. Koristeći se interpretativno-deskriptivnom metodom i analizom neobjavljenoga arhivskoga gradiva pronađenog u Državnom arhivu u Karlovcu, napose u fondu Privredne komore, koji sadržava materijal o poljoprivrednom sektoru u FNRJ i SFRJ i njegovim podgranama, te interpretacijom činjenica sadržanih u relevantnoj historiografskoj literaturi koja se i posredno i neposredno bavila poljoprivrednom politikom u komunističkoj Jugoslaviji pokušat ću odgovoriti na pitanje kakav je učinak implementacija toga poslovnog modela u ovoj gospodarskoj grani imala na njezinu modernizaciju, konkurentnost i učinkovitije iskorištavanje radne snage.

²⁰ MUNJIZA, *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*, 59-60.

²¹ PULJIZ, „Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu”, 376.

²² O problematici emigracija u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih godina vidi više u: BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 451-452; PERIĆ, *Suvremeni hrvatski nacionalizam*, 101; RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 427-428. O ekonomskim posljedicama migracija radne snage iz Jugoslavije vidi više u: BAUČIĆ, „Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije”, 25-57; BAUČIĆ, „Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalno-ekonomskih promjena u seoskim sredinama”, 127-140; BAUČIĆ, „Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu”, 13-18; BAUČIĆ, „Osnovna strukturna obilježja jugoslavenskih radnika u inozemstvu”, 35-88; BAUČIĆ, „Regionalne razlike u jugoslavenskim vanjskim migracijama”, 89-111; BAUČIĆ, „Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj”, 1-135; HOFGRÁFF, SELNIK, „Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945. – 1973.”, 101-130.

²³ PULJIZ, „Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu”, 376.

O pojmu i korijenima kooperacije

Kooperacija označava istodobnu zajedničku i plansku djelatnost većega broja ljudi u istom procesu rada.²⁴ Tijekom povijesti iskristalizirale su se dvije osnovne vrste ovoga načina djelovanja. Prva je bila jednostavna te se, uglavnom, odnosila na istovremenu izradu proizvoda od početka do kraja, bez unutarnje podjele rada među zaposlenicima. Taj se oblik pojavio u samim počecima kulture čovječanstva. U novije vrijeme bio je karakterističan i za kapitalistički način proizvodnje, ali samo u onim gospodarskim sektorima gdje podjela rada nije imala veći utjecaj na cjelokupan tijek poslovanja nekoga poslovnog subjekta. S druge strane, složena kooperacija temeljila se na unutarnjoj podjeli rada. Najbolji primjer toga načina organizacije je manufaktura, odnosno veće kapitalističko poduzeće u okviru kojega je proizvodni proces bio podijeljen na pojedine faze koje su provodili specijalizirani i prema stručnosti diferencirani radnici.²⁵

Početak XIX. stoljeća manufaktura ustupa mjesto strojnoj proizvodnji, čime počinje razdoblje industrijskoga kapitalizma. Potonja koncepcija nije pak odstupala od one prema kojoj pretpostavljeni slobodni najamni radnik prodaje svoju radnu snagu kapitalu, pa se zato kooperacija u današnje vrijeme u kapitalističkim društvenim uređenjima zadržala samo u osnovnim proizvodnim procesima.²⁶

Strategija kooperativizma, koja se javljala u počecima industrijske revolucije, nastojala je udruživanjem potrošača i proizvođača popraviti njihovu materijalnu situaciju, odnosno onemogućiti radničku eksploataciju. Predstavnici te ideje poput Roberta Owena, Williama Kinga i Charlesa Fouriera zalagali su se za postupnu društvenu reformu, koja je trebala rezultirati stvaranjem kooperativnih naselja te proizvođačkih, potrošačkih, prodajnih i kreditnih zadruga, to jest organizacija koje bi radnicima osigurale uspješan plasman njihovih proizvoda na tržište oslobođeno od „kapitalističke eksploatacije”.²⁷

Taj se pristup bitno razlikovao od komunističkoga poimanja kooperacije. Potonji su, naime, negirali bilo kakvu mogućnost društvenih promjena bez revolucionarnih djelovanja potaknutih od radničke klase. Za razliku od tih promišljanja, kooperacija, prema mišljenju teoretičara kooperativizma, nije bila isključivo usmjerena na klasu najamnih radnika lišenih vlasništva nad proizvodnim sredstvima, nego i na „sitnu buržoaziju”, koja je bila djelomični vlasnik tih oruđa. Osnovna razlika između tih teorijskih postulata očitovala se u tome što su u komunističkim državama upravljačka tijela sama nadzirala i organizirala rad tvornica, što je odstupalo od kooperativističke ideje radničkoga vlasništva i upravljanja tim poslovno-radnim organizacijama.²⁸ Riječju,

²⁴ KORENIĆ, „Studij slučaja Mondragon”, 104.

²⁵ *Isto*, 105.

²⁶ *Isto*.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*.

komunistička je teorija bila uglavnom usmjerena na stvaranje preduvjeta za formiranje centralno-planskoga gospodarstva, dok je kooperativizam veću pozornost posvećivao organizaciji slobodnijega tržišta na kojemu bi radnička klasa bila zaštićena većim okrupnjavanjem proizvodnih grupacija.

Osnovni principi radničke kooperacije uspostavljeni su u engleskom gradu Rochdaleu, gdje je grupa tkalačkih radnika 1844. osnovala prvu potrošačku zadrugu.²⁹ Ta se organizacija zasnivala na načelima prema kojima je svaki član određenu svotu novca izdvajao za zadružni kapital. Ne uzimajući u obzir koliki je bio pojedinačni udio, svaki je glas članova vrijedio jednako. Takav oblik kooperacije bio je relativno uspješan. No, treba naglasiti da su svaku proizvođačku zadrugu osnovanu u tom razdoblju prije ili kasnije kupili predstavnici kapitalističkoga načina proizvodnje.³⁰ Usporedbe radi, napominjem da je u Hrvatskoj prva štedno-kreditna zadruga osnovana na Korčuli 1864. pod nazivom Blagajna uzajamne vjeresije.³¹ Devet godina nakon njezina osnivanja, to jest 9. travnja 1873., u Hrvatskoj je donesen prvi *Zakon o privrednim i gospodarskim zadrugama*, koji je definirao njihovo osnivanje, ustroj i rad. Ta je pravna regulativa imala opći karakter, odnosno njome se zadrugu formuliralo kao društvo s neodređenim brojem članova koji su zajedničkim poslovanjem trebali unaprijediti ne samo vlastitu ekonomsku situaciju nego i onu te organizacije u cjelini.³²

Najistaknutiji problemi proizvođačkih kooperacija bili su nedovoljan rast dobiti i poteškoće u usklađivanju demokratskih principa rada s tada dominantnom kapitalističkom ekonomijom obujma. Ti su se problemi ponajprije rješavali uključivanjem banke u kooperacijski proces, koja nije samo osiguravala kontinuiran dotok kapitala nego je i omogućavala otvaranje novih poduzeća u kooperacijskoj skupini, pružajući im početni kapital i tehničku podršku. S druge strane, problemi demokratske organizacije poslovanja u kapitalističkom okruženju prevladavali su se grananjem organizacija u povezano kooperacijske grupe, koje su onda dijelile proizvodne procese i prihode od dobitaka. Osim toga, manje su kooperacije, radi motiviranijega radništva i njihove snažnije povezanosti s potrošačkom zadrugom, bile ekonomski uspješnije. Te su organizacije, kad bi dosegnule određenu veličinu poslovanja i s njome povezane zarade, prestajale postojati, napose zbog ugrožavanja unutarnjega zajedništva i narušene komunikacije, odnosno negiranja jednakoga prava glasa svakoga radnika pri donošenju odluka.³³

²⁹ O toj problematici vidi više u: BROZ, ŠVALJEK, „Mikrokozmos zadružnog gospodarstva”, 107-138; ŽAŽAR, „Zadruge u Hrvatskoj”, 363-388.

³⁰ KORENIĆ, „Studij slučaja Mondragon”, 105.

³¹ MATAGA, „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj”, 21; LUKIĆ, PEJNOVIĆ, RADELJAK-KAUFMANN, „Razvoj i suvremena obilježja poljoprivrednoga zadrugarstva na prostoru Hrvatske”, 19.

³² MATIJAŠEVIĆ, „Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj”, 155.

³³ KORENIĆ, „Studij slučaja Mondragon”, 105-106.

Opće poljoprivredne prilike u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih godina i počeci kooperacije

Bez obzira na pad udjela poljoprivrednoga stanovništva u ukupnoj populaciji 1961. u odnosu na 1953. za 11,6%, na selu je u analiziranom razdoblju i dalje postojao velik višak radne snage. Primjerice, na 100 ha poljoprivrednoga sektora u državnom vlasništvu dolazilo je 20 radnika, dok je na istoj površini u privatnom vlasništvu radilo 150 zaposlenika. Što se potonjega nadalje tiče, treba naglasiti da je na jednoga poljoprivrednika prosječno otpadalo 0,84 ha oranica, što je, ilustracije radi, bilo uvelike ispod prosjeka Italije, koja je bila zemlja s najviše poljoprivrednoga stanovništva u ukupnom broju populacije.³⁴

Od 1958. do 1964. opseg industrijske proizvodnje povećavao se na godišnjoj razini po stopi od 12%, što je na kraju 1963. rezultiralo rastom tvornički proizvedenih i doradenih dobara za 73% u odnosu na 1958. godinu. Međutim, kretanje fizičkoga obujma poljoprivredne proizvodnje ipak je bilo varijabilnije u odnosu na industrijsku. Tako je od 1952. do 1959. poljoprivredna proizvodnja imala konstantan rast, dok je od 1959. do 1962. bila u fazi stagnacije.³⁵ Razlozi zastoja poljoprivredne proizvodnje od 1959. ponajprije su se očitovali u činjenici da je te godine započelo povećanje cijena proizvoda u tom sektoru, ali i kod proizvođača u trgovini na malo. Osim toga, znatno su porasli cjelokupni troškovi života, što je bila posljedica veće stagnacije realnih primanja radno sposobnoga stanovništva u odnosu na blaga povećanja tih pokazatelja izraženih u nominalnom iznosu.³⁶

Rast cijena poljoprivrednih proizvoda bio je najveći 1963. godine. Taj je proces, s druge strane, bio praćen ukidanjem doprinosa na izvanredni prihod i dohodak, kao i na izdvajanja financijskih sredstava namijenjenih društvenim investicijskim fondovima. Usto je smanjen i porez na promet artikala ove vrste, tako da je, bez obzira na pad proizvodne aktivnosti, u 1964. u odnosu na 1963. povećan ukupan prihod poljoprivrednih organizacija za 23%, dok je fakturirana realizacija imala porast od 30%.³⁷

Naplaćene premije, regresi i naknade u 1964. iznosili su 10.000.000.000 dinara, što je bilo za 45% više u odnosu na prethodnu godinu. Nasuprot tomu, udio utrošenih sredstava u ukupnom prihodu pao je s 82% u 1963. na 77% u 1964. godini. To je na kraju dovelo do bržega porasta neto produkta poljopri-

³⁴ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Izvještaj Savjeta za zadrugarstvo Privredne komore SR Hrvatske o veterinarskim stanicama i robnoj kooperaciji u stočarstvu od 14. lipnja 1965., 1-2.

³⁵ *Isto*, 2.

³⁶ *Isto*.

³⁷ Ukupan prihod poljoprivrednih organizacija u 1963. iznosio je 236.900.000.000 dinara, a 1964. godine 291.800.000.000 dinara. Fakturirana je realizacija u prvospomenutom razdoblju bila na razini od 249.100.000.000 dinara, a iduće godine iznosila je 325.600.000.000 dinara. Vidi: HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Neke karakteristike završnih računa za 1964. za oblast poljoprivrede, zadrugarstva i ribarstva, Služba za poljoprivredu, zadrugarstvo i ribarstvo Privredne komore SR Hrvatske, 1.

vrednih organizacija i njihova ekonomičnijega poslovanja. Iskazano brojka-
ma, u 1963. ti su proizvođači na 100 dinara uloženi sredstava ostvarivali 122
dinara prihoda. Iduće je godine ta kategorija bila na razini od 128 dinara.³⁸

Kategorija neto produkta u promatranim je razdobljima pokazivala veće
tendencije porasta u poljoprivrednom sektoru u odnosu na druge gospodar-
ske grane. On je u 1964. bio veći za 53% u odnosu na prethodnu godinu.³⁹
Usporedbe radi, povećanje toga ekonomskog pokazatelja u oblasti industrije i
rudarstva u tom razdoblju iznosilo je 29%.⁴⁰ Isto tako, za 48% porasli su ispla-
ćeni neto osobni dohoci, a ukupno su 1964. iznosili 25.000.000.000 dinara.⁴¹

Poljoprivredne su organizacije najbolje rezultate u promatranom raz-
doblju zabilježile zbog smanjenja gubitaka u tekućem poslovanju. Oni su, na-
ime, 1963. iznosili 3.044.000.000 dinara, a iduće godine 514.000.000 dinara.
Prema dostupnom arhivskom materijalu, detaljniju analizu gubitaka pojedini-
nih proizvođača iz ovoga sektora za 1964. moguće je napraviti za područje
Socijalističke Republike Hrvatske. Uzroci njihovih gubitaka ponajprije su bili
rezultat neučinkovite raspodjele prihoda zbog neadekvatnih investicija i ne-
stimulativnih plaća radnika.

*Tablica 1. Primjeri gubitaka pojedinih poljoprivrednih organizacija na područ-
ju Socijalističke Republike Hrvatske u 1964. (u dinarima)*

Poljoprivredna organizacija	Iznos gubitka
Poljoprivredni kombinat Labin	95.000.000
Poljoprivredna zadruga Prvi Maj Vodnjan	55.000.000
Poljoprivredno dobro Pakrac	40.000.000
Poljoprivredno prehrambeni kombinat Daruvar	38.000.000
Vinoplod vinarija Šibenik	28.000.000
Vodna zajednica Metković	26.000.000
Šumsko gospodarstvo Osijek	24.000.000
Poljoprivredna zadruga Čaglina	23.000.000
Ukupno	329.000.000

Izvor: HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Neke karakteristike završnih računa za 1964.
za oblast poljoprivrede, zadrugarstva i ribarstva, Služba za poljoprivredu, zadrugarstvo i ri-
barstvo Privredne komore SR Hrvatske, 4.

³⁸ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Neke karakteristike završnih računa za 1964. za
oblast poljoprivrede, zadrugarstva i ribarstva, Služba za poljoprivredu, zadrugarstvo i ribarst-
vo Privredne komore SR Hrvatske, 1.

³⁹ U 1963. neto produkt poljoprivrednih organizacija iznosio je 42.400.000.000 dinara, a
1964. bio je na razini od 64.700.000.000 dinara.

⁴⁰ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Neke karakteristike završnih računa za 1964. za
oblast poljoprivrede, zadrugarstva i ribarstva, Služba za poljoprivredu, zadrugarstvo i ribarst-
vo Privredne komore SR Hrvatske, 2.

⁴¹ *Isto.*

Poljoprivredna gospodarstva u državnom vlasništvu ostvarivala su od 1956. do 1960. veliko povećanje u pogledu površine obrađenih zemljišta, broja grla stoke i indeksa proizvodnje. Nakon toga su do 1962. poljoprivredni kombinati te zadružna dobra i zadruge počeli stagnirati. Od 1962. do 1965. povećalo se „društveno vlasništvo” u poljoprivredi na 40% u ukupnom otkupu poljoprivrednih proizvoda. Time su najposlije „društvena poljoprivredna gospodarstva” postala najvažniji čimbenik u opskrbi stanovništva i u izvozu.⁴²

U komunističkoj Jugoslaviji postojao je velik nerazmjer između područja s velikom učinkovitošću poljoprivredne proizvodnje u odnosu na ona područja koja su, uglavnom radi nedostatka modernih strojeva za obradu zemljišta i manjka proizvodnih materijala, bila manje uspješna.

Tablica 2. Udio poljoprivrednoga sektora pojedinih republika u nacionalnom dohotku SFRJ 1963. (u postocima)

Republika	Udio (%)
Srbija	48
Hrvatska	23
Bosna i Hercegovina	12,20
Slovenija	9,20
Makedonija	6,20
Crna Gora	1,40

Izvor: HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Izvještaj Savjeta za zadrugarstvo Privredne komore SR Hrvatske o veterinarskim stanicama i robnoj kooperaciji u stočarstvu od 14. lipnja 1965., 3.

Prema navedenim podacima, Srbija je bila najuspješnija u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda te je na nju otpadalo približno 50% od ukupno ostvarenoga jugoslavenskoga nacionalnog dohotka u ovom sektoru. Slijedila je Hrvatska, koja je 1963. ostvarila 23%, što je predstavljalo pad u odnosu na prethodnu godinu, kad je ovaj pokazatelj bio na razini od 25%. Bosna i Hercegovina, Slovenija i Makedonija prosječno su bile na razini od 10%, dok je najslabija aktivnost u poljoprivrednom sektoru postojala u Crnoj Gori. Ti su se rezultati uglavnom poklapali s udjelom stanovnika koje su spomenute republike imale u ukupnom broju stanovnika Jugoslavije prema popisu iz 1961. godine. Osim toga, važno je napomenuti da je na uspješne rezultate u Srbiji i Hrvatskoj velik utjecaj imao njihov dobar geografski položaj, odnosno reljef koji ga je obilježavao. Na tim su područjima posebno važnu ulogu u realizaciji učinkovite poljoprivredne proizvodnje imali teritoriji Slavonije i Vojvodine. S druge strane, uzroci slabih rezultata Bosne i Hercegovine i Crne Gore mogu

⁴² HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Izvještaj Savjeta za zadrugarstvo Privredne komore SR Hrvatske o veterinarskim stanicama i robnoj kooperaciji u stočarstvu od 14. lipnja 1965., 2.

se potražiti u znatnijoj zastupljenosti brdsko-planinskih područja, odnosno većim nadmorskim visinama, koje nisu omogućavale dobre preduvjete za razvoj poljoprivrede.

Valja naglasiti da je u Hrvatskoj proizvodnja pšenice od 1958. do 1964. bila znatno veća u odnosu na razdoblje od 1954. do 1957., kao i u usporedbi s tadašnjim jugoslavenskim prosjekom. Veće razine od toga prosjeka Hrvatska je ostvarila i u proizvodnji kukuruza. S druge strane, proizvodnja mesa u Jugoslaviji 1963. u odnosu na 1958. bila je veća za 28%, a u Hrvatskoj za 23%. U istim je razdobljima proizvodnja mlijeka i mliječnih preradevina u Hrvatskoj pala za 16%, dok je na cjelokupnom teritoriju Federacije taj pad bio na razini od 3%. Zato je Hrvatska, prema dostupnim statističkim pokazateljima, u domeni te proizvodnje bila tek na trećemu mjestu u Jugoslaviji, odnosno iza Srbije i Slovenije.⁴³

Nedovoljna proizvodnja mliječnih proizvoda u prvoj polovini 60-ih u Jugoslaviji bila je posljedica i iznimno skupe ishrane krava. Primjerice, na privatnim poljoprivrednim zemljištima 1963. proizvedeno je ukupno 269.000.000 litara mlijeka. To je bio pad od 6% u odnosu na 1959. godinu. Od 1962. do 1965. broj krava opao je za 275.000 komada, odnosno 30%. Od toga je na poljoprivredna dobra u privatnom vlasništvu otpadalo 9%, a ostatak na ona u državnom vlasništvu. Bez obzira na manji udio privatnih poljoprivrednih dobara u ukupnoj količini pada uzgoja ove vrste stoke, na tim je zemljištima pala proizvodnja mlijeka po jednoj kravi s 1664 litre u 1959. godini na 970 litara u 1964. godini.⁴⁴ U tim se razdobljima isto tako tržišni višak mlijeka smanjio za 14%, dok je 1962. u odnosu na 1959. potrošnja mlijeka po stanovniku pala s 80 na 71 litru.⁴⁵

Otkupne cijene mlijeka bile su predmetom posebnoga interesa komunističkih vlasti, ponajprije jer je otkupna cijena mlijeka proizvedenog na poljoprivrednim zemljištima u privatnom vlasništvu bila niža od one koja je bila određena na zemljištima u državnom vlasništvu. Te su disproporcije, uglavnom, destimulirajuće djelovale na organizaciju proizvodnje mlijeka, što je na kraju rezultiralo njezinom stagnacijom u analiziranom razdoblju.

Komunističke vlasti zabrinjavao je pad stočnoga fonda u prvoj polovini 60-ih s obzirom na to da je u tom razdoblju bio u porastu u većini europskih zemalja. Jugoslavija je 1962. u usporedbi s drugim europskim državama te Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadom prema broju goveda na 100 stanovnika zauzimala 9., odnosno 10. mjesto, dok je prema broju svinja bila na 12., peradi na 18., ovaca na 6., magaraca i mazgi na 5. te prema broju konja na 2. mjestu.⁴⁶ Sveukupno gledajući, od 1960. do 1965. u Jugoslaviji je broj grla stoke smanjen za ukupno 459.000. Međutim, Hrvatska je bitno odudarala od takvih negativnih kretanja. Tamo je stočni fond od 1960. do 1964. porastao

⁴³ *Isto*, 3.

⁴⁴ *Isto*, 7.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ *Isto*.

za 44%. Taj se rast nastavio i 1965., kad je Hrvatska imala 1.056.000 komada stoke, što je u odnosu na prethodnu godinu bilo povećanje od 3,89%.⁴⁷

Pad stočnoga fonda na razini Federacije bio je posljedica konstantnoga rasta potražnje za stočarskim proizvodima namijenjenim prehrani stanovništva, pojačane mehanizacije, starenja seoskoga stanovništva, kao i emigracije mlađega dijela te populacije u industrijske centre.⁴⁸

Pored navedenih, ključni čimbenik stagnacije stočarske proizvodnje, napose goveda, i na zemljištima u državnom i na onima u privatnom vlasništvu, bila je nedovoljna količina i visoka cijena stočne hrane. U strukturi potonjega pokazatelja ishrana grla stoke imala je udio od 65%. Ti su postoci bili još i veći na onim gospodarstvima koja su imala manje upravne i administrativne troškove. Usto, sredinom 60-ih godina u Jugoslaviji se povećao udio koncentrata u ishrani na osnovi uvoznih komponenata. Zato je proizvodnja bila mnogo skuplja, jer se „teško uklapamo u svjetsku podjelu rada i tržište, a na domaćem tržištu visoke cijene naročito mesa, otežavaju rad na podizanju standarda, jer troškovi ishrane učestvuju sa cca 50% u strukturi lične potrošnje”.⁴⁹ Velik su problem bili i proteinski koncentрати. Vrijednost njihova uvoza u 1964. iznosila je 24.098.000 dinara. Iduće je godine uvoz te sirovine dostigao razinu od 32.800.000 dinara.⁵⁰

Sa stajališta komunističkih vlasti, posebno je ekonomski neracionalna bila orijentacija na rad tvornica i mješaonica stočne hrane, što je rezultiralo zapostavljenošću oplemenjivanja vlastitih sirovina. Tu se prije svega mislilo na potrebu učinkovitijega korištenja ratarskih površina, odnosno njihovih štal-skih kapaciteta, raspoložive radne snage te prilagođavanja oraničnih zemljišta organiziranijoj i jeftinijoj proizvodnji. Zato su nositelji te aktivnosti, napose poljoprivredne i veterinarske stanice, u cilju većega usmjeravanja na vlastitu proizvodnju trebali uspostaviti neposredniju suradnju s kombinatima, zadrugama i kooperantima da bi se, na osnovi mogućnosti primjene modernijega tehnološkog procesa i poštovanja relevantnih ekonomskih kriterija, utvrdilo kojoj je vrsti stoke neophodno dobiti koncentrate iz uvozne aktivnosti.

Na saveznoj se razini, s druge strane, od 1960. do 1965. povećao broj svinja za 760.000 komada, što je u prosjeku bilo povećanje od 14% godišnje. Na saveznoj razini zabilježen je i porast u domeni peradarstva te ovčarstva. Zato su komunističke vlasti predviđale do kraja 1965. pad potrošnje goveđega mesa za 9,1%.⁵¹

Od 1960. do 1963. u Jugoslaviji se konstantno smanjivala proizvodnja mesnih prerađevina u industrijskim i komunalnim klaonicama, kao i njihov promet na lokalnim tržnicama. Međutim, postojali su i neki pozitivni primjeri, napose u proizvodnji trajnih konzervi. Ta je aktivnost 1963. u odnosu na 1959.

⁴⁷ Isto, 4.

⁴⁸ Isto, 5.

⁴⁹ Isto, 6.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto, 4.

bila dva puta veća te je dosegla razinu od 7000 tona. S druge strane, u istom je razdoblju ostvarena gotovo identična proizvodnja polutrajnih konzervi, a iznosila je 2200 tona.⁵² Ti su pokazatelji upućivali na stalno povećanje potražnje za namirnicama životinjskoga podrijetla na domaćem tržištu.

Komunističke su vlasti opisane probleme u jugoslavenskom poljoprivrednom sektoru odlučile neutralizirati provođenjem sustava kooperacije. Iako se, kao što je naglašeno, o njegovoj implementaciji među kreatorima jugoslavenske gospodarske politike razmišljalo neposredno nakon raspada politike kolektivizacije, on se intenzivnije počeo primjenjivati 1957. godine. Tada su, primjerice, u Narodnoj Republici Hrvatskoj kooperacijom bila obuhvaćena 10.122 gospodarstva s ukupno 7966 ha. U tom je razdoblju prosječna površina po jednom kooperantu bila na razini od oko 0,8 ha, što je bilo znatno manje od prosječne površine koju je posjedovalo privatno gospodarstvo, a koje je bilo u visini od 3,5 ha. Kooperacijom je, s druge strane, 1957. bilo obuhvaćeno samo 0,4% obradivih površina privatnih poljoprivrednih zemljišta, dok je taj pokazatelj 1962. bio na razini od 6,2%. Dakle, kooperacija je, uz ekonomski, imala i vrlo važan društveni aspekt, koji se očitovao u potrebi „preobražaja sveukupne poljoprivrede i sela”, odnosno djelovanja u pravcu podržavljenja poljoprivredne proizvodnje privatnih zemljišta.⁵³

Učinkovitom primjenom toga sustava u jugoslavenskoj su se poljoprivredi trebali stvoriti preduvjeti za veću proizvodnju artikala namijenjenih prehrani stanovništva, smanjivanje disproporcije između sirovinke baze i prerađivačke industrije, uspješniju aktivizaciju radne snage te, najposlije, mijenjanje načina proizvodnje na privatnim dobrima.⁵⁴

Da bi provođenje kooperacije bilo ekonomski opravdano, ona je morala ispunjavati određene kriterije. Prvo, upotrebom „društvenih sredstava” trebalo je osigurati optimalno povećanje poljoprivredne proizvodnje. Nadalje su kooperativni odnosi morali jamčiti pravilnu raspodjelu dohotka prema sudjelovanju u proizvodnji i radu. Osnovni uvjet za ispunjavanje toga kriterija bilo je poštovanje omjera uloženoga rada i proizvodnih sredstava. Zato je bilo važno neutralizirati mogućnost neopravdanoga prisvajanja dobiti. S jedne strane, ako bi privatni vlasnik zaradio znatno više u odnosu na uloženo, to bi dovodilo u pitanje „socijalističku društvenu reprodukciju”, dok bi s druge strane uzimanje većega dijela dobiti od državnih subjekata u kooperacijskoj suradnji kao posljedicu imalo smanjenje interesa manjih kooperanata i privatnih poljoprivrednika za daljnju proizvodnju. Taj je sustav, naposljetku, u sebi sadržavao samoupravna načela rukovođenja, što je, pretpostavljajući jednaka prava kooperanata u odlučivanju, trebalo rezultirati „razvijanjem socijalističkih odnosa u proizvodnji”.⁵⁵

⁵² *Isto*, 5.

⁵³ LIVADA, „Kooperacija u SR Hrvatskoj”, 45-46.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Isto*, 45.

Neuspjesi kooperacije uglavnom su, prema Svetozaru Livadi, bili posljedica nepridržavanja tih kriterija. Usto su se kooperacijski odnosi zasnivali na širim osnovama nego što su to omogućavali materijalni, kadrovski, tehnički i tehnološki uvjeti. Osim toga, nije postojala odgovarajuća usklađenost investicijske politike i kretanja cijena reprodukcijskoga materijala. Postojala je i nekoordiniranost između proizvođačkih i prerađivačkih poslovno-radnih organizacija, što je negativno utjecalo na velike disproporcije u opsegu proizvodnje.⁵⁶

Na slabije rezultate kooperacijskih odnosa u jugoslavenskom poljoprivrednom sektoru utjecali su i određeni neekonomski čimbenici. Naime, polazilo se od pogrešnih pretpostavki da su sva poljoprivredna gospodarstva sposobna i voljna sudjelovati u tom sustavu. Upravo ih je nemogućnost ostvarenja mnogo veće dobiti u odnosu na uloženo ograničavala u aktivnijem pristupu kooperacijskoj suradnji. Privatni su vlasnici zbog opisane nemogućnosti ostvarenja veće financijske dobiti u kooperacijske odnose unosili manje i u prosjeku slabije obradive površine. Ti su postupci, uglavnom, bili uvjetovani nužnošću preispitivanja uvjeta poslovne suradnje.⁵⁷

Kooperacija u ratarstvu

Kooperacija u ratarstvu temeljila se na plasmanu „društvenih sredstava” u proizvodnju na individualnim gazdinstvima, koju su organizirale zadruge i pojedinačni proizvođači. U okviru toga sustava postojalo je nekoliko različitih oblika preko kojih su zainteresirane strane zasnivale svoje proizvodne odnose, a preko kojih su za te sudionike proizlazila određena prava i obveze.

Primjerice, ugovorne su strane u kooperacijskim odnosima u ratarstvu mogle kreditirati strojarske usluge i nabavu reprodukcijskoga materijala. Taj je način rada bio reguliran određenim obvezama, čija je realizacija trebala pridonijeti pozitivnim financijskim rezultatima. Prema prvoj opciji kooperant je imao obvezu u određenom roku u proizvodima vratiti kredit te platiti ukupan iznos kamata toga aranžmana zemljoradničkoj zadrugi. U drugoj je varijanti kooperant, uz obvezu vraćanja kredita u proizvedenoj robi, zadrugi predavao i 3% od planirane proizvodnje. Postojala je i solucija djelomičnoga avansiranja u novcu. Ona se odnosila na to da kooperant neposredno prije početka proljetne sjetve zadrugi u proizvodima vrati primljena sredstva koja su bila uvećana za iznos kamata. Fleksibilnije kreditiranje strojarskih usluga i reprodukcijskoga materijala moglo se, naposljetku, realizirati i kroz obvezu individualnih gazdinstava da predaju svu proizvedenu količinu robe zadrugi. Pritom se, isto tako, provodio konačni obračun po otkupnim cijenama, iz kojega je zadruga svoje usluge naplaćivala kooperantima.⁵⁸

⁵⁶ *Isto.*

⁵⁷ *Isto*, 46.

⁵⁸ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Iskustva nekih zadruga u organizovanju proizvodnje u kooperaciji, Glavni savez zemljoradničkih zadruga Jugoslavije – Savezna privredna komora, 6-7.

Najveći udio u kooperaciji u ratarstvu u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih otpadao je, ne samo po broju kooperanata nego i po obrađenim površinama, na proizvodnju pšenice. U tom kontekstu treba naglasiti da je opseg kooperacije prema vrstama proizvoda bio determiniran tržišnim potrebama i tehničkom opremljenošću općih poljoprivrednih zadruga.⁵⁹

Obveze zemljičarskih zadruga u toj djelatnosti odnosile su se na osiguranje individualnim gazdinstvima strojeva i radne snage za oranje, sjetvu i vršidbu te potrebnih količina sjemenja. Osim toga, preko svojih je agronoma provodila stručni nadzor i savjetovala individualne proizvođače.⁶⁰

Iako su se odnosi između zadruga i individualnih proizvođača ponajprije zasnivali na kreditiranju proizvodnje, njihovi su rezultati u velikom broju slučajeva bili različiti. Trebalo je, naime, prilikom izrade konačnoga obračuna uzimati u obzir visinu postignutih prinosa, koji su, uz određeni minimum prirodnih uvjeta, uglavnom bili rezultat tehnološkoga napretka u proizvodnji.⁶¹

Bilo kako bilo, akumulacija zadruga unaprjeđivala se povećanjem otkupljenih količina pšenice po ugovornim cijenama. S aspekta razvoja cjelokupnih društvenih odnosa na osnovi kooperacije, komunističke su vlasti u javnosti težile taj sustav prikazati kao prepreku negativnim utjecajima tržišta na kretanje proizvodnje te poljoprivredne kulture.

U razdoblju analiziranom u ovome članku velik uspjeh u ratarstvu imala je zemljičarska zadruga u Bosanskom Šamcu. Ona je tijekom 1962. i 1963. ostvarila ugovorne odnose s ukupno 304 kooperanta. Ta je poslovna suradnja trebala rezultirati uspješnom proizvodnjom pšenice na 206 ha zemlje. Veći dio te površine zadruga Bosanski Šamac obradila je pomoću vlastitih strojeva. Ukupna vrijednost uloženi sredstava te organizacije u spomenutom razdoblju bila je 8.536.700 dinara. Na zemlji koja je bila predmet ugovornih odnosa tijekom 1962. i 1963. proizvedeno je 624.200 kg pšenice.⁶²

Na proizvodnju kukuruza 1964. u Hrvatskoj otpadalo je 45% od ukupno obradivih površina u kooperaciji. Zbog tolikoga udjela ona je, u praktičnom smislu, dovodila do šire integracije ekonomskih aktivnosti zadruga i individualnih gazdinstava.⁶³ Kao i u slučaju drugih kultura, proizvodnja kukuruza temeljila se na principima kreditiranja usluga mehanizacije i učinkovite nabave reprodukcijškoga materijala. Velik broj poslovnih odnosa povezanih s proizvodnjom kukuruza nije bio usmjeren samo na zadovoljavanje potreba krajnjih korisnika, nego na realizaciju njegove daljnje potrošnje i prerade, na-

⁵⁹ LIVADA, „Kooperacija u SR Hrvatskoj”, 47.

⁶⁰ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Iskustva nekih zadruga u organizovanju proizvodnje u kooperaciji, Glavni savez zemljičarskih zadruga Jugoslavije – Savezna privredna komora, 7.

⁶¹ *Isto*, 8.

⁶² *Isto*, 9-10.

⁶³ LIVADA, „Kooperacija u SR Hrvatskoj”, 47.

pose u domeni stočarstva, odnosno proizvodnje mesa i mesnih prerađevina.⁶⁴ To je ujedno bila osnovna razlika u odnosu na proizvodnju pšenice, koja se zadržala isporučivala isključivo radi vraćanja kredita.

Određene su zadruge proizvodnju kukuruza ugovarale u okviru višegodišnje kooperacije s individualnim gazdinstvima, pri čemu je bila točno utvrđena dinamika zasijavanja površina. S tim u vezi pokušavala se utvrditi i plodnost svih poljoprivrednih kultura čija je proizvodnja bila planirana na nekom individualnom gazdinstvu.⁶⁵

Kao primjer uspješne organizacije proizvodnje kukuruza u kooperaciji komunističke vlasti isticale su zadrugu u Velikoj Gorici. Ona je svoju djelatnost uglavnom provodila na žitnim i poljima za uzgoj hrane za životinje. Ta je organizacija bila formirana od 139 individualnih proizvođača. Ti su vlasnici zemljišta „u interesu visoke proizvodnje” 1964. pristali na nalog komunističkih vlasti ukloniti granice među svojim parcelama. Iako je ta inicijativa u tom razdoblju bila tek u začetku, njezina je provedba, prema izvještaju Glavnoga saveza zemljoradničkih zadruga Jugoslavije, imala „nesumnjiv značaj, jer se ovim stvaraju uslovi za visoku i specijalizovanu proizvodnju uz primenu društvenih sredstava preko mehanizacije, a mnogi individualni proizvođači baš na temelju visoke proizvodnje stočne hrane, gde kukuruz zauzima značajno mesto intenzivnije se zapošljavaju na poslovima stočarenja za proizvodnju mesa i mleka”.⁶⁶

Osim kao ekonomsku, kooperaciju zadruga i individualnih proizvođača na žitnim i poljima za uzgoj hrane za životinje komunističke vlasti predstavljale su kao djelatnost od širega društvenog značenja. Naime, trebala je spriječiti međuseljačku trgovinu, koja je, prema mišljenju komunističkih vlasti, osiguravala privatnim vlasnicima mnogo veći izvor zarade u odnosu na uloženo u kooperacijske odnose, te osigurati mogućnost zadrugama da proširuju svoju proizvodnju otkupom zemljišta od gazdinstava voljnih sudjelovati u tim kupoprodajnim procesima.⁶⁷

Od ostalih kultura u ratarstvu, zadruge i individualni proizvođači najčešće su kooperirali u proizvodnji šećerne repe, suncokreta i konoplje. Ovdje je posebno bitno napomenuti važnost i ulogu prerađivačke industrije, kojoj su zadruge isporučivale ta dobra kao sirovinu namijenjenu daljnjoj preradi.⁶⁸

Proizvodnju povrća u kooperaciji jugoslavenskoga poljoprivrednog sektora u prvoj polovini 60-ih organizirao je veoma malen broj zadruga. One koje su se time bavile od početka 50-ih godina od toga su odustale, napose zbog loše mogućnosti plasmana tih proizvoda na tržište i nestabilnosti njihovih cijena.

⁶⁴ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Iskustva nekih zadruga u organizovanju proizvodnje u kooperaciji, Glavni savez zemljoradničkih zadruga Jugoslavije – Savezna privredna komora, 12.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ *Isto*, 13.

⁶⁷ *Isto*, 14.

⁶⁸ *Isto*, 15.

Međutim, postojale su zadruge koje su bile vrlo uspješne u proizvodnji krumpira poput onih u Goračićima, Kotražu i Viči u Srbiji. Te su organizacije 1961. imale ugovorenu suradnju s 306 individualnih gazdinstava. Predmet njihove poslovne suradnje bila je proizvodnja spomenute kulture na 241 ha. U 1963. broj individualnih gazdinstava u kooperaciji s tim zadrugama povećao se na 768. Taj je rast bio popraćen povećanjem površine obradivoga zemljišta, koja je tada iznosila 760 ha.⁶⁹

Uspjeh u proizvodnji krumpira u tim trima zadrugama najbolje se uočava iz podataka o kretanju prinosa po hektaru. Tako je 1962. ovaj pokazatelj kod individualnih proizvođača prosječno iznosio 71,2 metričke cente (q) po hektaru. U kooperaciji je on bio na 116 q/ha. Sljedeće je godine taj odnos bio 74 q/ha prema 166,8 q/ha u korist kooperacije.⁷⁰

Kooperacija u stočarstvu

U drugoj polovini 50-ih godina zemljoradničke zadruge zasnivale su kooperaciju u stočarstvu uglavnom na brdsko-planinskim područjima. U tom je razdoblju jači razvoj toga sustava bio uglavnom ograničavan zbog određenih nedostataka koji su kooperacijom trebali biti neutralizirani poput, primjerice, veće orijentacije društvenih gospodarstava na proizvodnju žitnih kultura, nestabilnosti tržišta i varijabilnosti cijena.⁷¹ No, prevladavanje tih ograničenja išlo je jako sporo.

Početak 60-ih taj je oblik poslovne suradnje postajao sve rašireniji među poljoprivrednim stanovništvom. Organizacija stočarske proizvodnje u kooperaciji trebala je osigurati unaprjeđenje te aktivnosti uz relativno niske troškove, napose zbog učinkovite aktivizacije postojećih rezervi, kako u pogledu radne snage tako i zbog poboljšanja postojećih stajskih smještajnih kapaciteta.⁷²

Od 1960. do 1965. započinju se intenzivnije formirati poljoprivredni kombinati kao nosioci unaprjeđenja stočarske proizvodnje u kooperaciji. Njihova „produžena ruka” na selu bile su zadruge, dok su za stručne analize i poslovni aspekt organizacije i provedbe spomenute aktivnosti bile zadužene poljoprivredne i veterinarske stanice.⁷³

⁶⁹ *Isto*, 16.

⁷⁰ *Isto*.

⁷¹ LIVADA, „Kooperacija u SR Hrvatskoj”, 49.

⁷² HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Iskustva nekih zadruga u organizovanju proizvodnje u kooperaciji, Glavni savez zemljoradničkih zadruga Jugoslavije – Savezna privredna komora, 19.

⁷³ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Izvještaj Savjeta za zadrugarstvo Privredne komore SR Hrvatske o veterinarskim stanicama i robnoj kooperaciji u stočarstvu od 14. lipnja 1965., 9.

Posebno je rad potonjih imao velik utjecaj na cjelokupnu uspješnost proizvodnje stočarstva u kooperaciji.⁷⁴ Iako je aktivnije sudjelovanje veterinarskih stanica u stočarskoj proizvodnji počelo 1958., kad je u Prelogu organizacija te vrste proizvela 5000 svinja za uzgoj i 1500 uzgojenih goveda, u prvoj polovini 60-ih u Jugoslaviji je otpočeo ubrzan proces njihove uspostave i širenja. Tako je u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj 1964. djelovalo ukupno 110 općinskih veterinarskih stanica s 364 ambulante i 750 veterinara.⁷⁵

U skladu sa svojim načinom rada, veterinarski stručnjaci bili su u svakodnevnom kontaktu s problematikom stočarske proizvodnje i u medicinsko-tehničkom i u pogledu ekonomsko-organizacijskoga aspekta. One su, dakle, osim iniciranja poslovnih odnosa i provedbe neposrednije suradnje s individualnim proizvođačima u organizaciji kooperacije, imale i mogućnost vlastite proizvodnje stoke i peradi za rasplod.⁷⁶

Tijekom 1964. posredstvom veterinarskih stanica u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj proizvedeno je oko 25.000.000 kg svinjskoga i goveđega mesa. U tom su se procesu posebno istaknule stanice u Čakovcu, Đakovu, Križevcima, Križu i Slavonskom Brodu. Neke su stanice neposredno ugovarale s proizvođačima uzgoj svinja i goveda, obavljajući pritom i poslove nabave reprodukcijeskoga materijala, zaštite zdravlja, unaprjeđenja tehnološko-proizvodnoga procesa te isporuke stoke prerađivačkoj industriji. Druge su pak za račun poljoprivrednih zadruga, većih poduzeća ili mesne industrije imale savjetodavnu funkciju, u okviru koje su upoznavale predstavnike stočarske proizvodnje s prednostima kooperacije, napose u pogledu učinkovitije primjene mehanizacije i bolje ishrane stoke u intenzivnijoj proizvodnji.⁷⁷

Središnje mjesto u organizaciji stočarske proizvodnje u kooperaciji veterinarskim je stanicama bilo namijenjeno i u područjima na kojima su djelovali veliki poljoprivredni kombinati. U tim se organizacijama hrana za stoku pripremala na industrijski način, što je dugoročno utjecalo na smanjenje proizvodnih troškova. Uloga stanica u tom obliku rada ponajprije se očitovala u razvijanju prihvatnih centara za svinje i telad, odnosno njihovu pripremu za daljnju preradu. Oslanjanjem na kombinata, stanicama i kooperantima pružala se dugotrajnija poslovna perspektiva koja je svoj konačni izričaj trebala imati u stvaranju stabilne razine dohotka proizvođača. Ta je politika trebala biti dodatno podržana poštovanjem socijalnoga i zakonodavnoga okvira te većom participacijom kooperanata u tijelima upravljanja poduzećem poput, primjerice, pogonskih radničkih savjeta ili posebnih jedinica kombinata za kooperaciju.⁷⁸

Taj se oblik kooperacije, isto tako, trebao razvijati ne samo znatnijim uključivanjem nedovoljno iskorištenih zaposlenih kadrova i poboljšanom

⁷⁴ *Isto*, 10.

⁷⁵ *Isto*.

⁷⁶ *Isto*.

⁷⁷ *Isto*.

⁷⁸ *Isto*, 12.

upotrebom skladišnih kapaciteta nego i podizanjem stupnja unaprjeđenja obrade livada i oranica. Uspješna realizacija tih ciljeva nije se odnosila samo na trenutačnu optimizaciju mogućnosti neke organizacije ili kooperanata nego i na stvaranje preduvjeta za njihovu trajnu poslovnu suradnju. Usto, to bi značilo veću stabilnost koja bi rezultirala time da u oplemenjivanje poljoprivrednih proizvoda kroz stočarsku proizvodnju bude uključeno cjelokupno gospodarstvo, čime su se, na kraju, za društvenu zajednicu trebale postići velike uštede. U razdoblju analiziranom u ovome tekstu veterinarske stanice, „osim nekih, uglavnom nisu dorasle takvim poslovima”.⁷⁹

Zato su komunističke vlasti u Izvještaju Savjeta za zadrugarstvo Privredne komore SR Hrvatske o veterinarskim stanicama i robnoj kooperaciji u stočarstvu od 14. lipnja 1965. dale preporuke na temelju kojih se rad veterinarskih stanica trebao transformirati. S tim u vezi, one su na sebe trebale preuzeti brigu o proizvodnji rasplodne stoke i njezinoj selekciji. Ti su se ciljevi trebali realizirati primjenom različitih metoda:

„Za područje određene komune, za narodno gospodarstvo u cjelini, a i za pojedini kombinat koji nema optimalne uvjete za odgoj rasplodne stoke bilo bi vanredno važno da se u tu svrhu iskoriste mali komforni kapaciteti pojedinih seljaka, njihovo iskustvo i ljubav prema stoci, kao i znanje veterinaru koji su zaposleni u stanicama, i veoma dobro poznaju ljude na svom terenu i mogu stalno kontrolirati kakvoću stoke koju njeguju. Prema tome, veterinarske stanice mogu uspješno učestvovati u robnoj kooperaciji za podmirenje sadašnjih tržišnih potreba, ali i raditi na intenzivnom unapređenju stočarske proizvodnje.”⁸⁰

Isticana je također potreba izgradnje unutarnjega sustava raspodjele dohotka veterinarskih stanica, koja je trebala intenzivnije stimulirati rad i zaganje članova radnoga kolektiva. S tom je problematikom bilo usko povezano i pitanje cijena usluga veterinarskih stanica. Na tadašnjoj razini stočarske proizvodnje nije se mogao osigurati dodatan porast dohotka zaposlenicima u veterinarskim službama. Zato su podizali cijene svojih usluga, ne uzimajući u obzir mogućnost potencijalnih korisnika da ih podmire. Povećanje broja stoke, uz istovremeno unaprjeđenje njezine kvalitete, trebalo je kao posljedicu imati smanjenje troškova veterinarskih usluga te, najposlije, rast prihoda organizacija koje su ih pružale, a koji ne bi bio ostvaren daljnjim povećanjem cijena.⁸¹

Važni čimbenici porasta stočarske proizvodnje u kooperaciji bile su teritorijalizacija i specijalizacija pojedinih sela i domaćinstava u ovisnosti o prirodnim uvjetima koji su prevladavali na određenim područjima, strukturi i veličini posjeda domaćinstava, tradiciji pojedine proizvodnje te udaljenosti od tržišta i potrošačkih centara. Iako tu vrstu problematike veterinarske stanice

⁷⁹ *Isto.*

⁸⁰ *Isto*, 13.

⁸¹ *Isto.*

nisu mogle samostalno u potpunosti riješiti, u okviru savjetodavne funkcije i provedbe stručnih analiza mogle su pridonositi ublažavanju njezinih negativnih učinaka. Tako su, poznavajući proizvodne mogućnosti pojedinoga domaćinstva, mogle upućivati sudionike pojedinoga kooperacijskog odnosa na potencijalno uspješniju organizaciju određene proizvodnje.⁸²

Uspješna specijalizacija domaćinstava i teritorijalizacija proizvodnje zahtijevala je učinkovit sustav kreditiranja, kao i obrazovanje poljoprivrednoga stanovništva. Zato se kao jedan od posljednjih, ali ne i manje važnih, zadataka veterinarskih službi isticao rad na podizanju znanja i kulturne razine članova zadruga i kooperanata. Te su organizacije imale praksu održavanja tečajeva u vrijeme izvan poljoprivredne sjetve. Primjerice, u zagrebačkom kotaru u suradnji veterinarskih stanica i Centra za obrazovanje u Podsusedu početkom 1965. organiziran je višemjesečni program obrazovanja za 700 kooperanata. Oni su njegovim polaganjem mogli ostvariti polukvalifikacije za uzgoj svinja i goveda, a u ovisnosti o području na kojem je ta proizvodnja razvijena.⁸³

Stočarska proizvodnja u kooperaciji imala je svoje potkategorije, koje su se ponajprije odnosile na svinjogojstvo, govedarstvo, peradarstvo i ovčarstvo. Primjeri uspješne proizvodnje u tim oblastima u prvoj polovini 60-ih bile su zadruge s područja Baranje, odnosno općine Beli Manastir. Ondje je u tom razdoblju djelovalo ukupno 17 zadruga. One su na početku 1964. planirale realizirati proizvodnju 60.000 svinja, 4000 goveda i 500.000 pilića. Prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji, taj je plan bio u cijelosti ispunjen.⁸⁴ Te su zadruge, nadalje, kao neposredni organizatori proizvodnje u kooperaciji, sklopile ugovore s dva ključna partnera. Prvo je dogovorena suradnja s kombinatom Belje. Predmet njihova poslovanja bila je isporuka određenih količina uzgojene stoke, s točnom dinamikom i po prethodno ugovorenim cijenama. Zatim je ostvaren poslovni odnos sa stručnim službama, napose poljoprivrednim i veterinarskim stanicama, koje su trebale preuzeti rukovođenje cjelokupnom proizvodnjom.⁸⁵

Gotovo identičan način uspostave ugovornih odnosa u kooperaciji slijedila je i zemljoradnička zadruga u Orašju u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini. Ona je početkom 1963. dogovorila suradnju s Kmetijskim kombinatom Šentjur pri Celju. Prema sklopljenim ugovorima između tih poslovnih stranaka, zadruga je bila obvezna kooperirati s individualnim proizvođačima u pogledu uzgoja svinja, zatim angažirati stručne službe radi pružanja pomoći kooperantima i, najposlije, regulirati načine plaćanja kooperantima za postignut prirast po odgovarajućim cijenama ovisno o klasi i kategoriji spomenute poljoprivredne kulture. Dakle, zadruzi nije bilo prepušteno samo-

⁸² *Isto*, 14.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ HR-DAKA-432-PKK Karlovac, kut. 88, Iskustva nekih zadruga u organizovanju proizvodnje u kooperaciji, Glavni savez zemljoradničkih zadruga Jugoslavije – Savezna privredna komora, 21.

⁸⁵ *Isto*.

stalno određivanje uvjeta kooperacije s individualnim proizvođačima, nego je u kreaciji tih odnosa sudjelovao i krajnji korisnik uzgojene stoke, koji je djelomično i financirao te poslovne procese.⁸⁶

Zadruga u Orašju je prije konačnoga dogovora o kooperaciji napravila temeljite pripreme na osnovi kojih su se odredili kriteriji budućega rada. Tako je odlučeno da se njihovo poslovanje ne širi u svim selima na području gdje je zadruga obavljala svoju djelatnost te da se uzgoj svinja u kooperaciji ugovara samo s onim proizvođačima koji su na tržištu bili prepoznati kao „uzorni”.⁸⁷ Ta je zadruga od lipnja 1963. do kolovoza 1964. za kombinat Celje oplemenila i za daljnju preradu pripremila 2000 svinja.⁸⁸

Zadruga u Despotovu u Socijalističkoj Republici Srbiji imala je 1963. potpisan sporazum o poslovnoj suradnji s Poljoprivredno-industrijskim kombinatom Vrbas i još 62 mala poljoprivredna domaćinstva. Usto je ta poljoprivredna organizacija putem raznih oblika jednogodišnjega i trogodišnjega ugovaranja kooperacije obuhvatila gotovo cjelokupnu proizvodnju žitarica i uzgoja svinja na tom području.⁸⁹

Proizvodni ciklus u govedarstvu bio je postavljen na duže razdoblje, pa su zbog toga rezultati te aktivnosti bili nešto slabiji u odnosu na druge podgrane u stočarstvu. U tom je sektoru najbolje rezultate imala zadruga u Somboru u Socijalističkoj Republici Srbiji. Ona je sredinom 1963. dogovorila suradnju s 80 individualnih proizvođača. Uz svoju osnovnu namjenu, ta je poljoprivredna organizacija financirala izgradnju i adaptaciju smještajnih kapaciteta za svinje i goveda, kao i nabavu priplodnoga materijala. Njezini su kooperanti imali obvezu na godišnjoj razini zadruzi osigurati 15 uzgojenih krmača težine od oko 100 kg po tržišnim cijenama. Kredit dobiven od zadruge u omjeru 50% za nabavu priplodnih krmača te 50% za izgradnju objekata vraćao se tri godine u jednakim mjesečnim ratama uz kamatu od 4%. Iznos investicijskoga kreditnog aranžmana za jednu krmaču te vrste prosječno je iznosio 124.000 dinara.⁹⁰ U govedarskoj je proizvodnji, nadalje, zadruga kooperantima davala kredite po jednoj kravi u iznosu od 220.000 dinara. U tim se financijskim odnosima polovica toga iznosa investirala u adaptaciju smještajnih kapaciteta, a druga polovica upotrebljavala za kupovinu osnovnoga materijala namijenjenog daljnjoj proizvodnoj aktivnosti. Sveukupno gledajući, zadruga u Somboru je tijekom 1963. i 1964. u razvoj kooperacije uložila 45.000.000 dinara.⁹¹

Zemljoradnička zadruga u Srijemskoj Mitrovici u Socijalističkoj Republici Srbiji svojim je kooperantima, bilo u novcu ili u stočnoj hrani, davala avans u iznosu od 40.000 dinara po govedu. Kooperant je prilikom predaje uzgojenih goveda od zadruge dobivao punu prodajnu cijenu, a prilikom konačnoga

⁸⁶ *Isto*, 26.

⁸⁷ *Isto*.

⁸⁸ *Isto*.

⁸⁹ *Isto*, 27-28.

⁹⁰ *Isto*, 32.

⁹¹ *Isto*, 33.

obračuna on je zadruzi vraćao ukupan iznos primljenoga avansa. Zadruga je za sebe zadržavala samo iznos premije za prodana grla.⁹²

Zadruga u Martincima u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj imala je dva oblika proizvodnje goveda u kooperaciji. Prvo, kooperantima je davala telad za uzgoj, i to od pet grla pa naviše po jednom poljoprivrednom domaćinstvu. Kooperant je imao obvezu zadruzi isporučiti gotovih proizvoda najmanje u istoj primljenoj količini u roku od šest mjeseci. Višak te poljoprivredne kulture potonji je predavao zadruzi i za to dobivao punu prodajnu cijenu. U drugom je obliku kooperant imao mogućnost samostalne kupovine i uzgoja teladi, a zadruga ga je samo kreditirala u kontekstu nabave potrebnih količina stočne hrane.⁹³

Ovčarstvo je u komunističkoj Jugoslaviji uglavnom bilo razvijeno u brdsko-planinskim područjima. Primjer dobre organizacije toga proizvodnog oblika bila je zemljoradnička zadruga u Sjenici u Socijalističkoj Republici Srbiji. Ta je organizacija, ovisno o dužini trajanja ugovornih odnosa, imala više oblika kooperacije. Najkorišteniji koncept bio je onaj prema kojemu je zadruga individualnim proizvođačima davala najčešće od 50 do 80 ovaca. Raspon predaje te kulture ponajprije je ovisio o broju članova pojedinoga domaćinstva sposobnih za rad, smještajnim kapacitetima, kao i površinama livada i pašnjaka koje su korištene za ishranu. Poslije konačnoga obračuna zadruga je kooperantima priznavala troškove zimske prehrane u iznosu od 3.500 dinara po ovci te 10% od ukupnoga iznosa profita za amortizaciju. Podmirenjem uloženi sredstava dobit se dijelila u omjeru 60 : 40 u korist kooperanta. Ako je potonji u dogovorenom razdoblju isporučio više robe od količina planiranih ugovorom, tada se njegov udio u ukupnom iznosu te ekonomske kategorije podizao na razinu od 80%.⁹⁴

Jedan broj zadruga u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih bio je usmjeren isključivo na proizvodnju jaja. Te su organizacije prije proizvodnje u kooperaciji stupale u poslovne odnose s predstavnicima klaoničke industrije i trgovačke mreže, s kojima su zaključivale sporazume o isporukama.

U tom se sektoru najuspješnijom pokazala zemljoradnička zadruga Sarajevsko Polje u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini. Ta je organizacija 1964. dogovorila isporuku uzgojenih pilića s poduzećem HMK iz Sarajeva po cijeni od 470 dinara po kilogramu. U cilju dodatnoga unaprjeđenja proizvodnje tijekom toga razdoblja potpisani su i ugovori o poslovnoj suradnji s poduzećima Živinopromet iz Požarevca te HIK-om i Poslovnim udruženjem Agrarija iz Sarajeva.⁹⁵ Od 1963. do 1964. zadruga Sarajevsko Polje je, u suradnji s 45 individualnih proizvođača, a na temelju tih sporazuma, dogovorila proizvodnju 70.000 komada uzgojenih pilića.⁹⁶

⁹² *Isto.*

⁹³ *Isto*, 34.

⁹⁴ *Isto*, 36-37.

⁹⁵ *Isto*, 39.

⁹⁶ *Isto.*

Zaključak

Nakon propasti kolektivizacije u FNRJ oblikovana je nova poljoprivredna politika, koja je, posredstvom kooperacije, trebala obuhvatiti cjelokupno seljaštvo i njegovu proizvodnu aktivnost.

Taj se sustav odnosio na neposredniju suradnju individualnih gazdinstava, poljoprivrednih zadruga, stručnih službi te predstavnika trgovačke mreže i prerađivačke industrije. Njihov se odnos temeljio na principima robno-novčane razmjene, a njegova je učinkovita implementacija trebala rezultirati uspješnijom proizvodnjom, većim stupnjem izvoza poljoprivrednih proizvoda na inozemna tržišta, poboljšanom prehranom stanovništva, smanjivanjem disproporcija između sirovinске baze i prerađivačke industrije te djelotvornijom aktivizacijom radne snage. Početak integracije toga poslovnog mehanizma odvijao se u ozračju deagrarizacije, odnosno prijelaza radno sposobnoga stanovništva iz poljoprivredne u nepoljoprivredne djelatnosti kao posljedice provedbe politike industrijalizacije.

Od 1959. u Jugoslaviji nastupa razdoblje stagnacije poljoprivredne proizvodnje. Istovremeno je otpočelo povećanje cijena proizvoda u toj gospodarskoj grani. To je bio i razlog znatnoga rasta sveukupnih troškova života.

Rast cijena tih artikala bio je najveći 1963. godine. Nasuprot tomu, taj je proces bio praćen ukidanjem doprinosa na izvanredni prihod i dohodak, kao i na izdvajanja financijskih sredstava namijenjenih društvenim investicijskim fondovima. Osim toga, smanjen je porez na promet poljoprivrednih proizvoda. Tako je, bez obzira na pad proizvodne aktivnosti, u 1964. u odnosu na 1963. povećan ukupan prihod poljoprivrednih organizacija za 23%, dok je fakturirana realizacija imala porast od 30%.

U središnjem dijelu rada analizirane su poljoprivredne grane u kojima je kooperacija u Jugoslaviji u prvoj polovini 60-ih bila najzastupljenija, a to su ratarstvo i stočarstvo. Taj se sustav u ratarstvu uglavnom odnosio na organizaciju proizvodnje pšenice. Što se ostalih kultura u tom sektoru tiče, treba napomenuti da su zadruge i individualni proizvođači najčešće kooperirali u proizvodnji šećerne repe, suncokreta i konoplje. Ipak, postojale su zadruge koje su bile vrlo uspješne u proizvodnji krumpira poput, primjerice, onih u Goračićima, Kotražu i Viči u Srbiji. Te su organizacije 1961. imale ugovorenu suradnju s 306 individualnih gazdinstava.

U razdoblju obuhvaćenom naslovom ovoga članka počeli su se formirati poljoprivredni kombinati kao nosioci unaprjeđenja stočarske proizvodnje u kooperaciji. Njihova „produžena ruka” na selu bile su zadruge, dok su za stručne analize i poslovni aspekt organizacije i provedbe te aktivnosti bile zadužene poljoprivredne i veterinarske stanice.

Kooperacija u stočarstvu imala je svoje potkategorije, koje su se ponajprije odnosile na svinjogojstvo, govedarstvo, peradarstvo i ovčarstvo. Najuspješnije rezultate u tim oblastima u prvoj polovini 60-ih imale su zadruge iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske te Srbije. Ti su poslovni ishodi korespondirali s do-

brim učincima koje su te republike u tom razdoblju općenito imale u pogledu poljoprivredne proizvodnje.

Komunističke su vlasti veliku pozornost usmjeravale na teritorijalizaciju kooperacije u stočarstvu, odnosno specijalizaciju pojedinih sela i domaćinstava ovisno o prirodnim uvjetima koji su prevladavali na određenim područjima, strukturi i veličini posjeda domaćinstava, tradiciji pojedine proizvodnje te udaljenosti od tržišta i potrošačkih centara. Premda tu vrstu problematike veterinarske stanice nisu mogle samostalno u potpunosti riješiti, u okviru svoje savjetodavne funkcije i provedbe stručnih analiza mogle su pridonositi ublažavanju njezinih negativnih učinaka. Dakle, poznavajući proizvodne mogućnosti pojedinoga domaćinstva, imale su mogućnost upućivanja na potencijalno uspješniju organizaciju određene proizvodnje.

Uspješna specijalizacija domaćinstava i teritorijalizacija proizvodnje zahtijevala je učinkovit sustav kreditiranja te rad na obrazovanju poljoprivrednoga stanovništva. Što se potonjega tiče, veterinarske su službe, organizirajući održavanje tečajeva u vrijeme izvan poljoprivredne sjetve, radile na podizanju znanja i kulturne razine članova zadruga i kooperanata. Najpoznatiji primjer provedbe takvih obrazovnih programa bio je u Centru za obrazovanje u Podusedu početkom 1965. godine. Polaznici tih tečajeva mogli su ostvariti polukvalifikacije za organizaciju one proizvodnje koja je na određenom području imala najveće mogućnosti za uspjeh.

Arhivska građa

HR-DAKA-432-PKK Karlovac: Hrvatska, Državni arhiv u Karlovcu, fond 432, Privredna komora kotara Karlovac.

Literatura

BAUČIĆ, Ivo. „Osnovna strukturalna obilježja jugoslavenskih radnika u inozemstvu”. *Acta Geographica Croatica* 12 (1973), br. 1: 35-88.

BAUČIĆ, Ivo. „Osvrt na metodologiju popisa radnika u inozemstvu”. *Acta Geographica Croatica* 12 (1973), br. 1: 13-18.

BAUČIĆ, Ivo. „Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj”. *Acta Geographica Croatica* 9 (1970), br. 1: 1-135.

BAUČIĆ, Ivo. „Regionalne razlike u jugoslavenskim vanjskim migracijama”. *Acta Geographica Croatica* 12 (1973), br. 1: 89-111.

BAUČIĆ, Ivo. „Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije”. *Hrvatski geografski glasnik* 33-34 (1971), br. 1: 25-57.

BAUČIĆ, Ivo. „Vanjske migracije radne snage kao faktor socijalnoekonomskih promjena u seoskim sredinama”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1971), br. 31-32: 127-140.

BEKIĆ, Darko. *Jugoslavija u hladnom ratu*. Zagreb: Globus, 1988.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

BROZ, Tanja; ŠVALJEK, Sandra. „Mikrokozmos zadružnog gospodarstva: gdje i kako posluju hrvatske zadruge”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 57 (2019), br. 2: 107-138.

ČALIĆ, Dušan. *Izgradnja industrije u FNRJ*. Zagreb: Kultura, 1957.

ČOBELJIĆ, Nikola. *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947-1956)*. Beograd: Nolit, 1959.

DEFILIPPIS, Josip. „Tendencije razvoja seoskih gospodarstava Jugoslavije”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1988), br. 99-100: 61-76.

HOFGRÄFF, Darija; SELNIK, Marina. „Iseljenički režim socijalističke Jugoslavije/Hrvatske 1945. – 1973.” *Časopis za suvremenu povijest* 53 (2021), br. 1: 101-130.

KORENIĆ, Robert. „Studij slučaja Mondragon”. *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju* 3 (2009), br. 3: 113-119.

KRŽIŠNIK-BUKIĆ, Vera. *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

LEINERT, Smiljana. „Posljedice deagrarnizacije u SFRJ”. *Politička misao: časopis za politologiju* 17 (1980), br. 3: 289-297.

LIVADA, Svetozar. „Kooperacija u SR Hrvatskoj”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1964), br. 3: 44-55.

LUKIĆ, Aleksandar; PEJNOVIĆ, Dane; RADELJAK-KAUFMANN, Petra. „Razvoj i suvremena obilježja poljoprivrednoga zadrugarstva na prostoru Hrvatske”. *Hrvatski geografski glasnik* 78 (2016), br. 2: 5-48.

MARKOVIĆ, Danica. „Poljoprivredno stanovništvo Jugoslavije u proteklih 40 godina”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1963), br. 1: 43-50.

MATAGA, Željko. „Poljoprivredno zadrugarstvo u Hrvatskoj: razvoj i temeljni problemi”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (2005), br. 1: 17-42.

MATICKA, Marijan. „Hrvatsko seljaštvo i politika kolektivizacije (1945. – 1953.)”. U: *Spomenica Ljube Bobana*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996, 365-374.

MATIJAŠEVIĆ, Anton. „Zadružno zakonodavstvo u Hrvatskoj: razvoj i problemi legislative poljoprivrednog zadrugarstva”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 43 (2005), br. 1: 153-170.

MIKULIĆ, Tomislav. *Zadrugarstvo i socijalistički preobražaj našega sela*. Zagreb: Komisija za agitaciju i štampu Glavnog odbora Narodnog fronta Hrvatske, 1949.

MILINKOVIĆ, Bosiljka. „Selektivna bibliografija radova o obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima i zadrugarstvu”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 41 (2003), br. 3-4: 363-447.

MUNJIZA, Emerik. *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku; Hrvatski pedagoško-književni zbor Slavonski Brod, 2009.

PEJANOVIĆ, Radovan. „Ekonomski faktori ruralnog eksodusa u Jugoslaviji”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1982), br. 77-78: 153-167.

PERIĆ, Ivan. *Suvremeni hrvatski nacionalizam*. Zagreb: „August Cesarec”, 1984.

PERKOVIĆ, Nikola. „Likvidacija seljačkih radnih zadruga u karlovačkom kotaru (1953.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 55 (2023), br. 3: 469-493.

PIRJEVEC, Jože. *Jugoslavija 1918-1992 – Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

PULJIZ, Vlado. „Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 40 (2002), br. 3/4 (157/158): 367-385.

RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Službeni list FNRJ, 49/49 i 22/53.

STARC, Artur. „Kooperacija društvene privrede s individualnim poljoprivrednim proizvođačima”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (1970), br. 29-30: 57-75.

ŽAŽAR, Krešimir. „Zadruga u Hrvatskoj – neučinkovit, nepoželjan ili neprepoznat organizacijski oblik?”. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 29 (2020), br. 3: 363-388.

SUMMARY

**Cooperation in the Yugoslav Agricultural Sector
in the First Half of the 1960s**

After the abandonment and disbandment of Peasant Work Cooperatives and the rejection of the Soviet-style collectivization of peasant holdings, the implementation of the cooperation system began in Yugoslav agriculture in 1954. This term refers to the joint and planned activity of a larger number of people within the same process. The effective application of this work concept was intended to encompass the entire peasantry and its production activity.

The operationalization of these business mechanisms would further allow for the creation of a basis for more direct collaboration between individual farms, agricultural cooperatives, professional services, the trade network, and the processing industry. Their relationship was founded on the principles of commodity-money exchange. The effective integration of these cooperation participants was intended to result in more successful production, greater export of agricultural products to foreign markets, and more rational utilization of the workforce.

The intensive implementation of this policy began at the turn of the 1950s into the 1960s, a period characterized by the rapid shift of the working-age population from agricultural to non-agricultural activities, primarily to satisfy the peasants' needs for additional financial gain. This process also reflected the state bodies' efforts for a more efficient realization of the industrialization policy.

Based on unpublished archival material and relevant historiographical literature, this article analyzes the impact of introducing the cooperation system on the state of the agricultural sector in Yugoslavia in the first half of the 1960s, with a special emphasis on its two sub-branches: crop farming and livestock breeding.

Keywords: Federative People's Republic of Yugoslavia; Socialist Federal Republic of Yugoslavia; Agriculture; Cooperation; Crop Farming; Livestock Breeding; 1960s